

Zimní období

„Neboť vězte, že únor je doba nebezpečná, která zahradníka ohrožuje holomrazy, sluncem, vlhkem, suchem a větry; tento nejkratší měsíc, tento záprtek mezi měsíci, tento měsíc nedonošený, přestupný a vůbec nesolidní, vyniká nad všechny ostatní svými potměšilými záludy; mějte se před ním na pozoru. Ve dne loudí na keřích pupence a v noci je spálí; jednou rukou nám lahodí a druhou nám luská pod nosem. Čertví proč se o přestupných letech přidává jeden den zrovna tomuto vrtkavému, katarálnímu, pořouchlému měsíčnímu skrčkoví; o přestupný rok by se měl přidat jeden den krásnému měsíci máji, aby jich bylo dvaatřicet, a bylo by to. Jakpak k tomu my zahradníci přijdem?“ (Karel Čapek, Zahradníkův rok, 1929). Dovolila jsem si vypůjčit Čapkovy postřehy jako úvod k tématu prvního letošního čísla – jsou jím některé výrazy pevně spjaté se zimou provávající měsíce počátku roku.

Názvy měsíců v roce jsou jména velmi stará; pojmenování užívaná v češtině nevycházejí z latinských základů, ale jsou převážně odvozena z přírodních jevů typických pro dané období. Ne všechna jsou tak přímočaře průhledná jako třeba leden (květen, říjen, listopad). O únoru se v etymologických slovnících dozvíme, že se označení užívá asi od 14. stol. a motivace jeho vzniku není zcela jasná. Obvykle se vykládá jako spojení předložky u a slovesa nořit, protože v tomto měsíci se led láme, puká a noří do vody. Jiné zdroje spekulují o možné souvislosti s výrazy úmor, umoření, jako důsledku ztenčujících se zásob potravin. Jisté však je, že slovo únor máme jen v češtině, zatímco názvy mnohých dalších měsíců se objevují i v jiných slovanských jazycích (byť ne vždy ve stejném pořadí). Únor poněkud vybočuje i tím, že nemá příponu -en (typickou pro většinu českých názvů měsíců) ani -ec (tu mají červenec a prosinec); pro přesnost dodejme, že žádoucí z těchto přípon nemá ani listopad.

Pokud bychom měli jmenovat něco typického pro zimní období, jistě by nebyl opomenut sníh. Jde o všeslovanský výraz a má původ v praslovanském sněgъ vycházejícím z indoevropského základu. Původní význam s největší pravděpodobností znamenal „co se lepí“, přestože ne každému sníh se lepí, tato vlastnost souvisí s teplotou a vlhkostí.

Při náležitě konzistenci sněhu už celé generace dětí i dospělých lepí ze sněhu stylizovanou lidskou postavu neboli sněhuláka (pro zajímavost v polštině se mu říká śniegowy bałwan či bałwan ze śniegu, v ruštině sněgovik nebo také sněžnaja baba). Sněhuláci mohou mít různou velikost i konečnou podobu, ale bez ohledu na zemi, v níž se staví, je základní „kostra“ stejná – tři sněhové koule různé velikosti poskládané na sebe. Z jazykového hlediska si sněhulák zaslouží zvýšenou pozornost, protože se skládá podle vzoru pán (ve 2. pádě má tvar sněhuláka, v 1. pádě

1 V lednu 1887 vyzkoušel před rozestaveným Národním muzeem v Praze Josef Rössler-Ořovský (na obr. vpravo) tehdejší novinku – ski. Snímek kolem r. 1905

množného čísla sněhuláci), a patří tedy k mužským životným podstatným jménům. Toto zařazení máme na paměti kvůli shodě. Mluvnická shoda se totiž neřídí přírodním rodem, ale rodem gramatickým. Proto podstatná jména skloňovaná podle mužských životných vzorů mají v přísudku -i; např.: V ulicích vyrostli sněhuláci. Na jarním slunci sněhuláci rychle táli. Pravidlo o životnosti a příslušné shodě platí i pro zdobnělinu sněhuláček a také bez ohledu na to, zda jde o sněhulá(č)ky zhotovené ze sněhu, nebo z jakéhokoliv jiného materiálu, např.: Seniory potěšili papíroví sněhuláci, které pro ně vyrobily děti ze školy. Pletení sněhuláci sklidili velký obdiv. Kokosoví sněhuláci zmizeli z mísy hned po čokoládových pusinkách.

Padání sněhu, přesněji sněhových srážek, popisujeme slovesy sněží, chumelí (se), nářečně šumelí, mete. Pro husté sněžení provázené větrem, které meteorologové nazývají sněhová bouře, nabízejí nářečí nejrozličnější výstižná označení. Obvykle je zdůrazněn významový prvek hustého sněžení – chumelice, chumelenice, metelice, prášnice, kouřnice, dřenice; v některých domínuje složka větru – vánice, fujavice, foukanice, fukeř; často dochází k prolínání a různým hláskovým obměnám – chumela, chujavice, šomelenice, fijavice, fujava, futeř, fučka, fořeřice, fironice, metelka, metelence, činěnice atd.

Od substantiva sníh odvozujeme přídavná jména sněhový a sněžný. Není mezi nimi významový rozdíl, o jejich užití v určitém slovním spojení rozhoduje míra vžitosti a ustálenosti. Je obvyklé říkat např. sněhová vločka, kalamita, sněhový jazyk, sněhové řetězy, ale sněžná slepota, jáma, sněžný

skútr, sněžný muž (yetti). Některá spojení nejsou tak ostře vyhraněná, obě přídavná jména jsou doložena ve spojitosti s názvy různých strojů (pluh, rolba, fréza, dělo).

V souvislosti se sněhem se nepochybně leckomu vybaví lyže. Třebaže výraz lyže najdeme mezi tzv. vyjmenovanými slovy, nejde o původní české slovo; čeština si je vypůjčila až koncem 19. stol. z ruštiny. Etymologie není zcela jasná, obvykle se uvádí vztah ke slovesu lýžat (klouzat). První lyže na naše území přivezl všestranný sportovec a organizátor Josef Rössler-Ořovský (obr. 1) a prý je poprvé vyzkoušel se svým bratrem v noci z 5. na 6. ledna 1887 na Václavském náměstí v Praze. Poměrně dlouho trvalo, než se prosadilo dnes samozřejmé označení lyžař/lyžařka. Ve druhém ročníku jazykovědného časopisu Naše řeč z r. 1918 (viz předcházející článek na str. VIII–IX) můžeme v rubrice nazvané Hovorna číst doporučení: „Slovo lyžec (s ženským tvarem lyžka) není dobře tvořeno: příponou -ec tvoří čeština podstatná jména k slovesům (koupiti – kupec, loviti – lovec atp.); ze jmen podstatných tak vznikají skoro jen jména zdobných (jako zvon – zvonec, měch – měšec, chláb – chlapec)... Správnější je tvar lyžař (ž. r. lyžařka); koncovkou -ař, -ář tvoříme nejčastěji jména řemesel a obchodů (zvonář, truhlář, mlynář, knoflíkář), ale také jména osob zaměstnávajících nebo bavících se nějakým předmětem (bruslař, sánkář, hvězďár, houbař; v Sokole bývají »odborníci« hrazdři, bradlři a j.).“

Na základě zkušeností z práce v jazykové poradně považuji za vhodné se závěrem zastavit u slova ližiny, které mnozí pisatelé píšou s -y (lyžiny), protože ho považují za odvozené od výrazu lyže. Jejich úvaha není správná, lyže a ližiny jsou dvě zcela odlišné věci, třebaže mohou být tvarem podobné. Jako ližiny označujeme vyztužené podélné lišty na střeších automobilů sloužící k přepravnímu nosiči (např.: Střešní ližiny unesou 100 kg nákladu), tvoří součást nosných konstrukcí, nazývají se tak i trámce používané k posouvání těžkých břemen (Schodiště je vybaveno ližinami, které handicapovaným umožňují bezproblémový vstup. Při natahování na ližiny odtahového vozu zůstávají kola zablokovaná. Každou bednu umístili na ližiny a postupně ji po šikmé dráze dostřkali až do útrobu letadla). Ližina je zachycena už v Jungmannově Slovníku česko-německém (díl II, r. 1836) jako synonymum substantiva líha s významem „to, na čem něco leží“ nebo „dřeva dvě hladká, podlouhlá, po nichž se sudy smýkají“. Ve slovech líha a ližina je tedy skryta spojitost se slovesem ležet – léhat/líhat. Uvedený význam se vztahuje i na přistávací ližiny vrtulníků – nejsou určeny k lyžování, ale k dosednutí/líhání (Přistávací ližiny i dno vrtulníku jsou navrženy tak, aby pohltily energii nárazu při poškození, a tím maximálně ochránily posádku). Také při popisu sněžných skútrů a skibobů bychom se měli výrazu lyžiny vyhnout a volit přesné označení technického prostředku, tedy ližiny. Pokud chceme zdůraznit, že součástí skibobu jsou malé lyže, pak může být vhodná i zdobnělina lyžičky.

A na úplný závěr jedna lidová moudrost: Netrkne-li únor rohem, šlehne ocasem.